

Beata KURYŁOWICZ

TERMINOLOGIA PRAWNICZA W PODLASKICH DOKUMENTACH URZĘDOWYCH Z DRUGIEJ POŁOWY XVI WIEKU

Terminologia prawnicza ewoluowała wraz z rozwojem prawa i sądownictwa. Tego typu formy regulacji życia społecznego rozwinęły się już w okresie wspólnoty prasłowiańskiej¹. Słowianie zachodni, pomimo że pozostawali w zasięgu kultury zachodniej i Kościoła rzymskiego, nie ulegali wpływom prawa rzymskiego. Mieli swoje zwyczaje dostosowane do własnych warunków². A. Zajda podaje, że staropolskie słownictwo dotyczące prawa jest „wynikiem rozwoju prawa i sądownictwa, rozwoju idącego od odziedziczonego od Prasłowian prawa zwyczajowego do prawa stanowionego i pisanego, właściwego już późnośredniowiecznej Polsce”³. Przełomowym momentem w dziejach prawa polskiego były Statuty wiślickie Kazimierza Wielkiego. Król dokonał w nich kodyfikacji prawa zwyczajowego, dostosowując je do potrzeb monarchii stanowej. Tym samym stworzył polskie prawo pisane⁴. Było to wprawdzie prawo pisane po łacinie, ale już od drugiej połowy XIV w. zaczęto wprowadzać język polski do tekstów prawnych. Na początku polszczyzna pełniła tylko funkcję pomocniczą⁵, ale od drugiej połowy XVI stulecia była coraz powszechniej używana w piśmiennictwie prawniczym, by z czasem zupełnie wyprzeć łacinę⁶. Wprowadzenie ję-

¹ L. Kadlec, *O sądownictwie i przewodzie sądowym u Słowian do X w.*, w: *Encyklopedia polska*, Kraków 1912, t. IV, cz. 2, s. 128–148.

² S. Grzybowski, *Dzieje prawa*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981, s. 96–97.

³ A. Zajda, *Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.)*, Kraków 1990, s. 15.

⁴ J. Bardach, *Historia państwa i prawa do połowy XV wieku*, Warszawa 1957, s. 374 i n., oraz s. 477 i n.

⁵ *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Wrocław 1979, s. 285; S. Urbańczyk, *Księga, list, pismo – trzy wyrazy, świadkowie staropolskiej kultury piśmienniczej*, *Prace Filologiczne* XXXII, 1985, s. 401.

⁶ S. Estreicher, *Kultura prawnicza w Polsce XVI wieku*, w: *Kultura staropolska*, Kraków 1932, s. 111–112.

zyka polskiego do piśmiennictwa prawniczego dopiero w wieku XVI wiązało się zapewne z ogólną tendencją epoki Renesansu do zastępowania łaciny we wszystkich dziedzinach życia kulturalnego językami narodowymi. Jednakże S. Estreicher jest zdania, że zadecydowały o tym dodatkowe okoliczności. Do wprowadzenia języka polskiego do tekstów prawniczych przyczynił się przykład Czech, które nas pod tym względem wyprzedziły oraz przykład Litwy, „gdzie łacina była nieznaną i gdzie od samego początku urzędowym tekstem statutów był tekst ruski”⁷. Szesnastowieczny polski język prawniczy nie był oczywiście tworem jednolitym⁸. Z jednej strony tkwią w nim pokłady najstarszej rodzimej terminologii prawniczej, wywodzącej się jeszcze z epoki prasłowiańskiej, np. *sąd, sędzić, prawo, zakon, słuszność, rota, sędzia, starosta, wojewoda, prawda, krzywda* i wiele innych. Z drugiej strony znalazły się w tym języku terminy obce: niemieckie, zapożyczone w XIV i XV w., np. *wójt, burmistrz, wargielt* i inne, oraz łacińskie, zapożyczone pod koniec XV wieku i w wieku XVI, np. *apelacja, dekret, cyrograf* i wiele innych. Terminy pochodzenia łacińskiego w szesnastym stuleciu pojawiają się wręcz masowo w polskim języku prawniczym. Spowodował to rozwój sądownictwa i potrzeba wzbogacania polskiej terminologii. Z dwóch możliwych dróg (tworzenie własnych wyrazów i wprowadzanie pożyczek łacińskich) wybierano tę łatwiejszą. S. Estreicher podaje, że pod koniec XVI w. język prawniczy „jest obfity, rozporządza większą ścisłością, zwięzłością i fachowością terminów – ale jest za to grubo maka-roniczny”⁹.

Jak na tym tle przedstawia się terminologia prawnicza w szesnastowiecznych dokumentach urzędowych z Podlasia? Niniejszy artykuł jest próbą odpowiedzi na powyższe pytanie. Omawiany materiał leksykalny pochodzi z rękopiśmiennych ksiąg miejskich Knyszyna, przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Badaniom zostały poddane teksty polskie z drugiej połowy XVI w., spisywane w okresie od 1553 roku do roku 1580. Stanowią one około trzystu stron tekstu. Analizowane rękopisy są aktami sądu wójtowsko-

⁷ Tamże, s. 110–111.

⁸ Tamże, s. 112–114.

⁹ Tamże, s. 114.

-ławniczego i burmistrzowsko-radzieckiego. Dotyczą one sądownictwa, np. długów, kradzieży, pobicia, morderstw, oszczerstw szkodzących dobrej sławie obywateli, oraz spraw administracyjno-gospodarczych, np. transakcji i umów handlowych, podziału dóbr, spraw spadkowych, testamentów.

Znaczenie wyrazu *prawo*

Podstawowym terminem dla omawianej tematyki jest wyraz *prawo*. Nazwa ta jest zsubstantywowaną formą przymiotnika rodzaju nijakiego **правъ, prava, pravo*¹⁰. W podlaskich dokumentach rzeczownik *prawo* występuje w sześciu znaczeniach:

1. 'system, zbiór obowiązujących norm stanowionych lub zwyczajowych', np.: *jął się żałować przed namiestnikiem wójtowskim liagwójtem niesłusznie a nie według prawia 3v, iżeś ty niesłusznie a prawa nie uczywszy żałujesz winie ale popraw swej rzeczy 3v, skazał go urząd wedlie prawa jako mężobójcę 217.*

2. 'uprawnienie określone i chronione normą stanowioną lub zwyczajową', np.: *I potomki jego wolnym działa od czasów tych i wyrzeka się już dalej prawa wiecznie 36, zastawili dom Pawła Klyssa na co stojąc Klyssowa przyzwalita z takim prawem i władzą jako sami mieli i dzierżali 218^a.*

3. 'dokument stwierdzający jakieś uprawnienia', np.: *a ten Drasdz ma ukazać prawo którym on obyczajem to przedał 70v, żadną się rzeczą ani obronami prawnemi nie wymawiając które są w prawie opisane 218^b.*

4. 'zasada, przepis, norma stanowiona lub zwyczajowa', np.: *Który będąc wedle prawa przywoływany sam przez się ani przez swego umocowanego nie stanął 217, a co mum ją prawem nie używał przez lichi lato 95v.*

5. 'sąd', np.: *gdzie ta Minima stanąwszy przed prawiem wzięła u tego Koziaki gr 20 5v, Ten Szczepan powiedział przed prawem 2v, wróciła przed prawiem półtrzecia gr 3, ten Piotr od prawa nie opowiedziawszy się zbiegł 3.*

¹⁰ Por. A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 47; M. T. Lizisowa, *Podstawowe terminy prawne w statutach staropolskich na tle słowiańskim*, Kraków 1995, s. 52–83; I. Szczepankowska, *Studia nad polszczyzną epoki stanisławowskiej*, Białystok 2004, s. 96–97.

6. 'postępowanie sądowe', np.: *niechaj podniesie prawo o te 2 beczki soli 3, Ta Małgorzata Krupina prosiła sobie prawa oddalienia 70v, Jako ja tobie nie zastawiła tej siekiery niechaj prawo podniesą 3.*

W staropolszczyźnie nazwa *prawo* funkcjonowała aż w dziewięciu znaczeniach, przy czym A. Zajda potraktował znaczenia 'sąd', 'roki sądowe', 'postępowanie sądowe', 'termin rozprawy sądowej', 'iudicium' jako jedną definicję¹¹. W pismach Łukasza Górnickiego wyraz *prawo* został poświęcony już tylko w czterech znaczeniach¹² (w znaczeniu 1, 2, 5 i 6).

W podlaskich tekstach z nazwą rodzajową *prawo* 'system, zbiór obowiązujących norm stanowionych lub zwyczajowych' występują skupienia terminologiczne, wyrażone rzeczownikiem i określającym go przymiotnikiem. A. Zajda podaje, że nazwy tego typu onomazjologicznego stanowią warstwę młodszą, nowszą i jakościowo wyższą w kształtującej się terminologii prawniczej dawnej Polski. „Długo musiał funkcjonować w języku urzeczownikowiony w rodzaju nijakim przymiotnik *prawo*, zanim w okresie różnicowania się prawa i rozwoju sądownictwa stanowego w XIII w. pojawiło się skupienie *miejskie prawo, prawo polskie, czy prawo duchowne*, jako wyraz konieczności wzajemnego nazewniczego zopozycjonowania różnych praw”¹³. Przykłady:

polskie prawo 'normy prawne lub zwyczajowe pochodzenia polskiego, według których sądzono szlachtę i chłopów', np.: *Urząd wyrozumiawszy skazał aby za tydzień za rany jako slachcicowi wedle prawa polskiego Rafał za rany nawiązał 215v.*

prawo magdeburskie 'odmiana prawa niemieckiego, wywodząca się z Magdeburga', np.: *Potem przez wójta i ławniki przerzeczone wedle zwyczaju prawa majdeburkiego zdany i powołany i podan jest w ręce nieprzyjacieliom jego dotąd póki ku swemu prawu nie przyjdzie 217, skazał wedle prawa majdeburkiego nagrodę 236.* Prawo miejskie Magdeburga było wzorem dla miast wschodniemieckich od końca XII w., a w miastach polskich lokowanych na prawie niemieckim stosowano

¹¹ Por. A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 46.

¹² R. Sinielnikoff, *Kształtowanie się polskiej terminologii prawnej w XVI wieku*, w: *Studia z historii języka polskiego*, Warszawa 1994, s. 77–98.

¹³ A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 30.

je od wieku XIII. R. Sinielnikoff podaje, że od wieku XVI do upadku Rzeczypospolitej prawo magdeburskie znaczyło to samo, co polskie prawo miejskie, zwane także prawem niemieckim¹⁴. Natomiast w *Historii państwa i prawa Polski* odnajdujemy informację, iż „Rozwijające się w XVI w. prawo miejskie odbiegało coraz bardziej od swego niemieckiego pierwowzoru, dostosowując się do warunków polskich”. Zdawano sobie z tego sprawę już wtedy, dlatego B. Groicki domagał się, aby prawo obowiązujące w polskich miastach nazywać *Ius Municipale Polonicum*, czyli miejskie polskie prawo, a nie – miejskie magdeburskie¹⁵.

prawo przyrodzone ‘prawo oparte na wrodzonym człowiekowi poczuciu sprawiedliwości’, np.: *która prawem przyrodzonym na syna jego Marcina należy* 218^a.

W podlaskich rękopisach na oznaczenie *prawa*, ale w znaczeniu religijnym, występuje wyraz **zakon**: *jest dobra cnotliwa mieszkająca według zakonu kościoła bożego z małżonkiem swoim* 100v. A. Zajda podaje, że nazwa *zakon* łączy się etymologicznie z *początkiem* „takie jest niewątpliwie jego pierwotne znaczenie i fakt ten w szczególny sposób ilustruje wyrażone wyżej zdanie o ważności prawa w życiu społecznym – prawo było dla Praslówian początkiem, podstawą życia społecznego, alfą i omegą”¹⁶.

Nazwy sądów i instytucji sądowych

Podstawowymi terminami tej kategorii są *prawo* i *sąd*. M. T. Lizisowa podaje, że w staropolskim języku prawnym obie te nazwy stosowano wymiennie. „Analogiczność użycia wyrazu *prawo* zamiast *sąd* wyjaśnia istotę czynności sądenia jako nakazywania prawa (...) Analogiczność użycia wyrazu *prawo* w znaczeniu ‘sąd’ potwierdzona została w tekstach staropolskich bardzo wyraźnie. Sens wyrażenia *prawo* został powiązany z sensem wyrażenia *sąd* dzięki relacjom syntagmatycz-

¹⁴ R. Sinielnikoff, *Kształtowanie się polskiej terminologii prawnej...*, s. 80.

¹⁵ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. II, Warszawa 1968, s. 270.

¹⁶ A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 47.

nym i paradygmatycznym, charakterystycznym dla obu wyrażen, por. np.: *stać w sądzie* → *stać w prawie*; *żałować przed sądem* → *żałować przed prawem*¹⁷.

prawo 'sąd', np. *gdzie ta Minima stanąwszy przed prawiem wzięła u tego Koziaki gr 20 5v, Ten Szczepan powiedział przed prawem 2v, wróciła przed prawiem półtrzecia gr 3, ten Piotr od prawa nie opowiedziawszy się zbiegł 3.*

sąd 'instytucja wymiaru sprawiedliwości lub zespół powołany do wymiaru sprawiedliwości', np.: *a sądowi pamiętne zapłacono 68, sądowi się widziało aby wedle statutu była tę jej sromotę nagrodziła 81v.*

Wyraz *sąd* w badanych tekstach występuje także w znaczeniu 'wyrok, orzeczenie sądu, orzekanie w sporze sądowym', np.: *A jeśli jemu nie odda pieniędzy tedy żyto ma w tych 2 kopach wedle sądu dobrych ludzi które posiał na zimie 105v.*

urząd 'instytucja, głównie sąd, też osoby reprezentujące daną instytucję', np.: *Stanąwszy oblicznie przed urzędem wyżej mienonym 4v, Przed sławetnymi pany urzędu miasta Knissina 22.*

ziemstwo 'sąd ziemski', np.: *komornik ziemstwa bielskiego pokładał opisanie ksiąg prawa skażni 71v.*

W omawianych dokumentach najliczniej poświadczoną nazwą na określenie organu wymiaru sprawiedliwości jest *prawo*. Natomiast Łukasz Górnicki w tym znaczeniu najczęściej używa wyrazu *sąd*¹⁸. W okresie staropolskim dominującą rolę w strukturze pola wyrazowego 'iudicium' pełnią nazwy *sąd* i *prawo*, choć *prawo* występowało częściej¹⁹. Pod tym względem teksty z Podlasia odzwierciedlają zatem stan staropolski.

W omawianych rękopisach uwagę zwraca nazwa *ziemstwo*, nie poświadczona w staropolszczyźnie, lecz występująca u Łukasza Górnickiego²⁰, a także w dziewiętnastowiecznej polszczyźnie kresowej, np. w *Panu Tadeuszu* Adama Mickiewicza: „Zaczęli proces w ziemstwie, potem w głównym sądzie (...)”²¹.

¹⁷ M. T. Lizisowa, *Podstawowe terminy prawne...*, s. 114–115.

¹⁸ R. Sinielnikoff, *Kształtowanie się polskiej terminologii prawnej...*, s. 96.

¹⁹ A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 65, 57 i 59.

²⁰ R. Sinielnikoff, *Kształtowanie się polskiej terminologii prawnej...*, s. 97.

²¹ *Słownik języka polskiego*, W. Doroszewski (red.), Warszawa 1958–1969.

W podlaskich dokumentach występują w nazwach sądów także skupienia, które zdradzają zróżnicowanie sądownictwa na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.

prawo miejskie 'sąd miejski rozstrzygający spory według prawa niemieckiego', np.: *Stanąwszy oblicznie przed prawiem dwornim i miesckim 71*. W szesnastowiecznych miastach sądownictwo należało do ławy miejskiej i do rady miejskiej. Zdarzało się, że w mniejszych miastach ława z radą miejską tworzyły jeden sąd, który pozostawał pod wpływem starosty lub pana miasta²².

prawo zagajone prawdopodobnie 'postępowanie sądowe prawidłowo rozpoczęte', np.: *działo się prawo zagajone na którym siedział Stanisław Lis, wójt, ławnicy 2v, przysetwszy przed prawo zagajone jął się zaliować przed namiestnikiem wójtowskim liagwójtem 3v*.

rada miejska 'zespół ludzi pod przewodnictwem burmistrza powołany m. in. do wymiaru sprawiedliwości, był to tzw. *sąd rady miejskiej* lub *sąd radziecki*', np.: *Przet sliawetniemi pany Stanisławem Magnussem wójtem knissinskim Marcinem zelionym burmistrem knissinskim wespolek wszystka radią miescką 4v, tedy kopa panu staroście winna strona i panom radam mieszcka winna półósmia gr 6*. W polskich miastach w XVI w. sądy rady miejskiej, zwany *sądem radzieckim* był najważniejszy i najwyższy²³.

sąd zagajony 'roki sądowe w sądach prawa niemieckiego prawidłowo otwarte', np.: *Przed temże sądem zagajonem stanąwszy oblicznie 216v*.

urząd miejski 'sąd miejski', np.: *ziezniął przed urzędem miesckim 5, Przyszetwszy Matis Iczkowicz przed urząd mieszcki knissinski 5v*.

wielkie wiece 'sądy całej ziemi, na których rozpatrywano sprawy z apelacji od sądów niższej instancji', np.: *Actum feria sexta post Sanctae Joanne na wielkich wiecach przet urzędem dwornim i miesckim 84*. Nazwa *wiece* została poświadczona w badanych dokumentach tylko raz, w skupieniu *wielkie wiece*. Tak niska frekwencja tego terminu w omawianych tekstach wynika być może z tego, iż *wiece* były reliktem prawa zwyczajowego i w XVI w. wraz z utworzeniem trybunału sądowego uległy likwidacji²⁴.

²² Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 266.

²³ Tamże, s. 157.

²⁴ Tamże, s. 121, 153.

W podlaskich rękopisach na określenie instytucji sądowych użyto także zapożyczeń:

instancja (łac. *instantia* 'obecność, naleganie') 'instancja sądowa', np.: *proszę aby instanti odpowiadał* 220.

jurysdykcja (łac. *iurisdictio* 'sądownictwo') 'wymiar sprawiedliwości, sądownictwo', np.: *odstępując prawa swojego na czas jurysdykcji* 229v.

Są to zapożyczenia szesnastowieczne²⁵. Termin *jurysdykcja* oznacza 'władzę sądowniczą', ale w podlaskich tekstach stosowany jest wyimennie z nazwą *sąd*. I. Szczepankowska podaje, że także w osiemnastowiecznym *Zbiorze praw sądowych...* Andrzeja Zamoyskiego nazwy *sąd* 'urząd sądowy', 'podmiot sądzący' i *jurysdykcja* 'władza sądu' funkcjonują jako metonimy „i możemy mówić jedynie o profilowaniu danego znaczenia w określonym kontekście”²⁶.

Nazwy sporów sądowych i procesów

W szesnastowiecznych rękopisach z Podlasia występuje osiem nazw na oznaczenie procesu sądowego, w tym jedna pożyczka łacińska.

oprza 'postępowanie sądowe; odparcie zarzutów', np.: *iż na tem cyrografie nie masz żadnego tego długu zapłaconego temuż Szuzszkiemu który mienił na oprzy jakoby Matis miał płacić 1, Ten Matis na oprzy powiedział 19, Ten Janek na przeciwko tej žalobie oprzą uczynił 16v, Urząd wysłuchawszy žalobe i oprza a zeznanie tego światka skazali 7v.*

postęp 'działanie prawne', np.: *Pan wójt jemu zasię skazał przysięga według postępu prawa 6, uczynił pilność wedle postępu prawa i skazania 102.*

postępek 'działanie prawne, postępowanie sądowe', np.: *potem panowie urząd wyrozumiawszy postępek rzeczy słusznej i k temu zeznanie... 101v.*

prawo 'postępowanie sądowe', np.: *niechaj podniesie prawo o te 2 beczki soli 3, Ta Małgorzata Krupina prosiła sobie prawa oddalienia 70v, Jako ja tobie nie zastawiła tej siekiery niechaj prawo podniesą 3.*

²⁵ D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 31, 65-67.

²⁶ I. Szczepankowska, *Studia nad polszczyzną...*, s. 108.

rozprawa 'proces sądowy', np.: *Urząd tedy bacząc tę sumę pieniędzy jako jest wieschu opisana wzięli je do skrzynki mieszczkiej aż do rozprawy zupełnej* 76v.

sąd 'rozprawa sądowa, postępowanie sądowe', np.: *Panowie na sądzie sądzący pytali tej Anny* 102v.

sprawa 'proces sądowy', np.: *Na tej sprawie był urząd mieszki kni-syński 2, Poczynają się Akta albo sprawy sądów Miasta Knissinskiego* 16.

W badanych rękopisach występuje jedno zapożyczenie na określenie procesu sądowego:

akt (łac. *actus* = *actio* 'rozprawa sądowa') 'postępowanie sądowe', np.: *Urząd skazał od aktu za tydzień przysięgę* 230, *nie czekając skażni urzędowej od actu za 2 niedzieli obwiał się sumę odłożyć* 229v, *rozjeli sobie rok do trzeciego dnia od aktu* 230v.

Zdaniem A. Zajdy, wiek szesnasty był najbardziej interesującym okresem w rozwoju pola wyrazowego *sprawa*. „W warunkach rywalizacji dwóch języków – polskiego i łacińskiego pojawiają się wówczas w polu dwie nowe pożyczki łacińskie – *akcja* i *kontrowersyja*, dawna doraźna, znana tylko z jednego przekazu w rękopisie K. Dział (1460) pożyczka *kauza* zyskuje szeroki awans, a staropolska *sprawa* wchodzi do centrum pola i niedługo będzie w nim dominować”²⁷.

W podlaskich rękopisach uwagę zwraca brak rozpowszechnionych w XVI w. takich terminów, jak *kauza* i *akcja*²⁸. Występuje natomiast *akt*, nie poświadczony w innych tekstach prawniczych.

Nazwy terminów sądowych

W omawianych dokumentach na określenie terminów sądowych stosowany jest termin *rok* oraz pochodzące od niego skupienia. Polskie nazwy terminów sądowych istniały już we wczesnym średniowieczu, a *rok* jest najstarszym terminem z tego kręgu tematycznego²⁹.

²⁷ A. Zajda, *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii*, Kraków 2001, s. 71.

²⁸ Por. A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 73; R. Sinielnikoff, *Kształtowanie się polskiej terminologii prawnej...*, s. 98–99; I. Szczepankowska, *Studia nad polszczyzną...*, s. 115.

²⁹ A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 76.

rok 'termin sądowy', np.: *Urząd złożył rok prawa obiema stronoma jako na dzień dzisiejszy wtorkowy 9, nie stawił na rok do prawa 9, skazał roki przysięgi 80, na ty roki wyżej opisane 89.*

rok niestany 'termin sądowy, na którym strona się nie stawiała', np.: *a w tym pan podstarości i z pany wespolek ostawili prawego tego Trojana według niestania roku tego to Macieja Jurkowicza 9.*

rok zawity 'ostatni z terminów dopuszczonych przez prawo w danej sprawie, na którym powinien zapaść wyrok', np.: *będą winni zapłacić na roku zawitem żadną się rzeczą nie wymawiając 218^a, ona dziś na roku zawitem wedle skażni urzędowej o rzeczy w księgach zapisane nie płatna 218^a, Na roku dziś zawitem 218^b.*

Powyższe przykłady świadczą o tym, że nazwy terminów sądowych w podlaskich rękopisach, w przeciwieństwie do tekstów staropolskich, nie są zbyt zróżnicowane. Ponadto w staropolszczyźnie wyraz *rok* jest bogato zaświadczony w związkach frazeologicznych³⁰. Badane rękopisy również pod tym względem prezentują stan odmienny.

Nazwy urzędników sądowych

Rozwój kadry urzędniczej jest oczywiście konsekwencją rozwoju prawa i sądownictwa, a także rozwoju państwa. W podlaskich dokumentach występuje dwadzieścia nazw urzędników sądowych, w tym trzy zapożyczenia z języka niemieckiego i jedno skupienie.

gmiński ogólnie: 'dotyczący ludności miasta', tu być może mamy do czynienia z elipsą w zestawieniu *konsul gmiński* 'urzędnik miejski dla ścigania przestępców i oskarżania ich przed sądami', np.: *Ordziej gmiński 216, niech jeno przyjdzie gmiński 216, stawił Macieja Andricha gmińskiego starego 230.*

komornik A. Zajda podaje cztery definicje tej nazwy, funkcjonujące do 1600 r.: 'w średniowieczu urzędnik sądowy u boku wojewody, kasztelana', 'namiestnik podkomorzego w sprawach granicznych', 'komornik ziemski, zastępca sędziego, podsędka i pisarza sądu ziemskiego', 'pokojowiec, dworzanin królewski usługujący w komnatach i wysyła-

³⁰ Tamże, s. 85.

ny w poufnych misjach³¹. Trudno jednoznacznie stwierdzić, w którym z powyższych znaczeń została użyta nazwa *komornik* w podlaskich rękopisach, np.: *Gdzie to w czas i w godzinę urzędowi bielskiemu komornikowi i woźnemu objawił 22, komornik ziemstwa bielskiego pokładał opisanie ksiąg prawa skażni 71v, przyjechał komornik KJMci i żądał podwojody wedle ustawy w mieście knyschinskiem 216.*

ławnik 'członek kompletu sądu w sądach wiejskich i miejskich prawa niemieckiego', np.: *działo się prawo zagajone na którym siedział Stanisław Lis, wójt, ławnicy 2v, Pan wójt i z ławniki wyrozumiawszy żaliobe i odpór skazał 3.*

pisarz 'urzędnik pełniący czynności pisarskie w różnych kancelariach, biurach, kantorach', np.: *Nie nalieżli w księgach pisarz nie zapisał jeno wyznał iż mi kazali zapisać 1.*

podkomorzy 'urzędnik wywodzący się z urzędników nadwornych dawnych książąt dzielnicowych, po zjednoczeniu kraju sądujący spory graniczne między szlachtą', np.: *JM pan Piotr Chwalczewski starosta zabielski i knisinski potkomorzy kaliski zaliożył na terażniejszy rok... 113v.*

podśędek 'urzędnik sądowy ziemstwa, zastępca sędziego ziemskiego', np.: *bojarzyn pana Masalskiego podśędka grodzieńskiego 225.*

podstarości 'zastępca starosty grodowego, pełniący niekiedy w jego imieniu władzę sądowniczą, egzekwujący wyroki sądowe i czuwający nad stanem obronnym zamku', np.: *przed panem Janem Maczkowiczem podstarościem 9, a w tym pan podstarości i z pany wespolek ostawili prawego tego Trojana według niestania roku tego to Macieja Jurkowicza 9.*

podwojski 'woźny rady i ławy miejskiej', np.: *będąc pozwany przez Jana podwojskiego o zranienie nie stał na co stawiała podwojskiego który zeznał iż pozywał 218^b, z urzędu przydan mu był Jan Mikos podwojski 218^b, stawiała posła który zeznał iż Cabajkę pozywał Jana Mikosa podwojskiego 218^bv.*

poseł 'woźny sądu miejskiego', np. *na co żądał aby mu był przydan poseł miejski ku przywołaniu Jana Twarozika aby się tego sprawił 216v, i żądał Stanisław Ożarek aby mu był przydan poseł ku przywołaniu strony 218^b.*

racki || **rajca** 'członek rady miejskiej', np.: *rackich miesckich 16, przet ławniki i przet rackiem 14, Cimoch racki...jest zeznał 67, z urzędu poslano ławniki i rackie aby rany opatrzeni u tego służebnika pańskiego 87, Chwie-*

³¹ A. Zajda, *Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600)*, Kraków 1970, s. 40–41.

dor racki 87v, Jeronim kusznierz racki 50. Uwagę zwraca tu oboczna postać rzeczownika *rajca* – *racki*, która w tej postaci na kartach badanych rękopisów występuje zdecydowanie częściej. Forma *racki* nie została poświadczona w słownikach języka polskiego, ani w innych tekstach prawniczych. Wyraz ten odmienia się według deklinacji przymiotnikowej. Być może zatem jest to przymiotnik, który uległ procesowi substancywizacji.

ślužebnik ‘woźny sądowy lub jego pomocnik, kładący pozwy i ogłaszający wyroki’, np.: *ślužebnik pana Lewiczkiego 1, aby jej zeznał ty rzeczy które jej zastawił przed urzędem mieściskim i przed tymi ślužebniki wyżej mienionemi 11*.

starosta ‘urzędnik królewski sprawujący władzę administracyjną, skarbową i policyjną, a także sądową’, np.: *pod kopą gr panu starościu 5v, żądający prawa u JM pana starosty knyssynskiego 37v, wedle żałoby pierwszej która była przed JM panem starostą 98v, wszem wobec i każdemu z osobna dygnitarzom urzędnikom zwałszcza starostam i dzierzawcom naszym 222*.

starości ‘starosta’, np.: *pana Piotra Chwalczewskiego starościu knisinskiego 58v*. Takiej nazwy nie poświadczają słowniki, nie występuje ona także w innych tekstach prawniczych.

urzędnik ‘ten, kto sprawuje jakiś urząd’, np.: *I tę beczkę wziął pan Klossowski urzędnik przeszły knissinski w dani miodowej 2v-3, Siemionem urzędnikiem panów Iwachnowiczów wójtostwa kalinowskiego 22*.

wojewoda ‘najwyższy urzędnik królewski (książęcy), sprawujący dowództwo nad wojskiem oraz funkcje sądownicze w zastępstwie panującego’, np.: *jechał na nim do Trok do pana wojewody 23, poddany JM pana wojewody poloczkiego 99v*.

woźny ‘pierwotnie pomocnik sędziego, później woźny sądowy, tj. niższy urzędnik sądowy doręczający pozwy, odbywający wizje lokalne itp.’, np.: *Gdzie to w czas i w godzinę urzędowi bielskiemu komornikowi i woźnemu i slichcie objawił 22*.

W omawianych tekstach zostało poświadczone także jedno skupienie:

woźny ziemski ‘woźny sądu ziemskiego’, np.: *I przy tym Hieronimie był szlachetny Szczęsny Zakoński woźny ziemski powiatu gonieczkiego zeznał 111v, mając przy sobie slachetnego Marcina Wisowatego woźnego ziemskiego 221*.

Odnotowano tu również trzy zapożyczenia z języka niemieckiego: **burmistrz** || **bogmistrz** (śrwniem. *burgmeister, bürgermeister*) 'urzędnik stojący na czele rady miejskiej', np.: *Przet... Marcinem Zielionym burmistrzem knissinskim 4v, Pan wójt i z burmistrzem kazali szukać 1, Sławetny Siman krawiec z Ciechanowca burmistrz miasta Nowego Ciechanowskiego 37v || bandą winni winę płacić panu i wójtowi z bogmistrzem wespołek z tech radą inszą 6, stawszy Marcin Koczmierowicz przet wójtem i bogmistrzem i przed inszem urzędem 7, Przed sławetnemi panem Marcinem Zielonem bogmistrzem knissinskiem 1v.*

landwójt (śrwniem. *lantvoget*) 'zastępca wójta', np.: *Przet sliawetnemi pany Jackiem liagwojtem na miescu wójtowskim będącem 4v, jął się żałować przed namiestnikiem wójtowskim liegwójtem 3v.*

wójt (śrwniem. *voget, vogt, voit*) 'w miastach lokowanych na prawie niemieckim dziedziczny zwierzchnik administracji miejskiej z atrybutami sądowymi', np.: *Przet sliawetniami pany Stanisławem Magnussem wójtem knissinskiem 4v, Pan wójt i z liawniki wyrozumiawszy żałobę i odpór skazał... 3, żądał opisu świadków u wójta i u burmistrza 1.*

Zastanawia fakt, że w szesnastowiecznych tekstach z Podlasia nie pojawiła się nazwa *sędzia*, dość licznie zaświadczona już w staropolszczyźnie³². Niezbyt licznie zostały poświadczone w badanych dokumentach pożyczki niemieckie, mimo rozpowszechnienia na ziemiach polskich prawa niemieckiego. Nazwy urzędników sądowych zapożyczone z języka niemieckiego nielicznie występowały także w staropolskich tekstach prawniczych³³. Ponadto zwracają uwagę takie wyrazy, jak *gmiński, racki* i *starości* w takich formach nie poświadczone w innych tekstach prawniczych.

Nazwy stron i osób występujących przed sądem

W staropolszczyźnie pole wyrazowe nazw stron i osób występujących przed sądem było jednym z najbardziej rozbudowanych pól wyrazowych terminologii prawniczej. Tworzyły je nazwy stron, nazwy po-

³² A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 91.

³³ Tamże, s. 94–95.

zwanych i pozywających, nazwy świadków, pełnomocników stron, nazwy skazanych, przestępców itp.³⁴ Podobny stan obserwujemy w podlaskich dokumentach. W sumie mamy tu dwadzieścia osiem nazw, w tym trzy skupienia i siedem zapożyczeń.

isćciec 1) 'wierzyciel', np. *a temu Matisowi isczowi tej ziemie dał i zapłacił pół kopy 5*, 2) 'właściciel', np. *Jan na to wydał iscza, który z jej mężem tą studnie z Grzegorzem robił 28*, *Minima zapłaciła gr 20 na kościół gr 10 isczowi gr 10 a o 2 gr złoży miastu 5v*, *Macie litkup na to albo ludzie przykiem to się dziejało? Oni powiedzieli niechaj do tego iscza u którego ją kupili 7*.

jednacz 'rozjemca, pośrednik', np.: *A naten czas byli jednacze za te głowę ojca naszego 59*, *k temu i jednacze którzy przy tem byli wszystkiego tego doznali 214v*.

litkupnik 'pośrednik handlowy lub świadek umowy o kupno-sprzedaż', np.: *pokazał tak od urzędu łomzieńskiego jako i od litkupników jako ten dom słusznie kupić 218^b*.

mężobójca 'zabójca, morderca', np.: *jawnem głosem powoływał prze-rzeczonego mężobójcę 217*, *skazał go urząd wedlie prawa jako mężobójcę 217*.

osocznik 'oskarżyciel, często fałszywy oskarżyciel, potwarca', np.: *potjął się płacić dług... Demianowi osocznikowi knisinskiemu 90*.

poręka 'poręczyciel', np.: *Druga poręka po kowalium Białemu którzy go ręczyli Matis popielnik, Matis Drapka... Trzecia poręka po Janie Keczu którzy ręczyli po niemu Paweł kowal Biały... 87v*, *Ten Matis Hanczowicz prosił urzędu aby ci mieszcianie Tomek a Matis byli zasłużona poręka 99v*.

porucznik 'ten, któremu zlecono coś do wykonania lub udzielono pełnomocnictwa do działania w imieniu mocodawcy', np.: *iż ci wyżej mienoni porucznicy uczciwi mieszcianie skazano i dano im za 4 niedziele postawić do prawa tego to Macieja cieślę 71v*.

powód 'strona pozywająca, skarżąca w procesie sądowym', np.: *dopuszcili na powoda Aleksego 50*, *I żądał powód aby strona pozywająca była skazana 218^b*.

rękojmia || **rękojemca** 'poręczyciel', np.: *dał rękojmie po sobie przed prawiem Wojciecha Drzoscza... 35v* || *iż jeśli by kto k temu co mi przybliżał tedy ci rękojemce mają tego Matisa stawić ku prawu 35v*. Z badań A. Zajdy wynika, że **rękojmia** w XVI w. stanowi bezkonkuren-

³⁴ Tamże, s. 97-129.

cyjne centrum pola *poręczyciel*. Podaje on także, że poczynając od połowy XVII w., próbowano tę nazwę unowocześnić. Tworzono formy w postaci *rękojmik*, *rękomnik*, *rękomijca*, *rękojemca*, *rękownik*. Wydaje się, że proces ten rozpoczął się nieco wcześniej, ponieważ *rękojemca* został poświadczony już w drugiej połowie XVI w. w podlaskich dokumentach.

rozbójnik 'ten, kto się zajmuje rozbojem, napada na kogoś, bandyta, opryszek, zbój', np.: *Pani Marcinowa Liaskowczowa tamże w prawie nazwała tego pana Jakuba rosbójnikiem i na to dowot da 110v.*

rzecznik 'pełnomocnik, obrońca, zastępca procesowy', np.: *prze-to iż się nie zgotował na rzecznika 220.* Nazwa ta, wyłączna w staropolszczyźnie, w XVI w. zostaje wyparta przez *prokuratora*³⁵.

strona 'uczestnik sporu sądowego', np.: *tedy kopa panu staroście winna strona 6, i ta strona jemu dopuściła 8v.*

świadek 'osoba składająca w sądzie zeznanie w jakiejś sprawie', np.: *Potem gdy przyszli światkowie ich przed pany kazali po jemu puszczać do prawa a prawdę znać jako się dziejało między jemi 6v.*

zachojca 'osoba wstępująca w spór sądowy zamiast pozwanego', np.: *od żony swojej stawil zachojcę to jest Dorotę 215, skazał... aby od aktu terazniejszego za tydzień zachojcę postawił 233v, jest gotów... zachojcę któryby onego z aresztu wyzwolił postanowił 234v.*

złodziej 'ten, co kradnie', np.: *iż mię zesromociła i złodziejem mnie nazwała 88, i teraz mówię żeś jest zliodziej 105.*

złoczyńca 'ten, co czyni coś złego, przestępca', np.: *żałował na więztego złoczyńcę na imię Matisa z Mieczkowaod Wossosa o to iż ten złoczyńca będąc w Goniądzu na targu poddaną JKM na imię Małgorzatę... uczynił żywej martwą 22.*

W knyszyńskich księgach poświadczone zostały także skupienia jako nazwy stron i osób występujących przed sądem:

ludzie wiary godni 'ludzie wiarygodni', np.: *I przydan jest Gawel Stański ławnik przysiężny przy czym byli i liudzie wiary godni 217.*

dobrzy ludzie 'ludzie wiarygodni', np.: *świadczył ludźmi dobremi i urzędem 86v, prawo wysłuchawszy żalobia i oprza i zeznanie ludzi dobrych 107.*

³⁵ A. Zajda, *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego...*, s. 16.

strona pozwana 'ten, przeciwko komu toczyło się postępowanie w sądzie', np.: *żądał powód aby strona pozwana była skazana w przesyłkach swego prawa skodami na upad 218^b, strona pozwana sam przez się ani przez swego umocowanego nie stanął 218^b strona pozwania zaraz się jęli zaprzy 111v.*

W omawianych dokumentach jako nazwy stron i osób występujących przed sądem poświadczane zostały także urzeczownikowione imiesłowy:

pozwany 'ten, przeciwko komu toczyło się postępowanie w sądzie', np.: *Gdzie Matis Drogiczanie jako pozwany na świadectwo litkupu zeznał przed prawiem 3v, Chwieczko jako pozwany stojąc rzekł 93.*

umocowany 'pełnomocnik', np.: *sam przez się ani przez swego umocowanego nie stanął 217, strona pozwana sam przez się ani przez swego umocowanego nie stanął 218^b.*

Ponadto w tej kategorii dość licznie występują zapożyczenia:

łotr (śrwniem. *lot(t)er*) 'rozbójnik, złoczyńca, rabuś, opryszek', np.: *jakom począł u Tarussy służyć takom łotrem został 22v.* W staropolszczyźnie występowanie tego wyrazu ograniczone było do terenu Mazowsza i Małopolski³⁶.

aktor (łac. *actor* 'artysta') 'oskarżyciel, powód', np.: *który strony aktora po trzykroć przywoływał 234v.*

ewiktor (od łac. *evincio* 'zwyciężyć, dopiąć czego, wymóc') 'dający ewikcję, czyli gwarancję', np.: *żałował się od pryncypała swego Jakuba Zielonki na ewiktora swego to jest Dorotę 215.* D. Moszyńska dla tej formy nie znalazła odpowiednika łacińskiego³⁷.

instygator (łac. *instigator* 'podżegacz, sprawca') 'oskarżyciel publiczny', np.: *A ten isty instygator nieboszczyka pana Pawła nie przyganając sądem apelował do JM pana Piotra Chwalczowskiego 109.*

plenipotent (łac. *plenipotens* 'pełnomocnik'), np.: *będąc zupełnem plenipotentem od Jakuba Zielonki żałował się 215, zięć własny szlachetnej paniej Katarzyny Rzepickiej mając zupełną moc i zličenje od szlachetnego Jadama Bańkowskiego plenipotenta w księgach zapisane zeznał jawnie 217v, za swego własnego plenipotenta sławetnego Macieja rudnika 218b.*

³⁶ L. Moszyński, *Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*, Poznań 1954, s. 26.

³⁷ Tamże, s. 76.

prokurator (łac. *procurator* 'rządca') 'adwokat, obrońca, rzecznik', np.: *Żaliował się pan Jan Zelgowski imieniem nieboszczyka Pawła będąc prokuratorem żaliował się na Pawła i na Matisa na Paluchowicza 109, A ten isty prokurator apelował sobie do JM pana 109v, strona odpowiedziała jako prokurator 110, nie stał sam przez się ani przez swego prokuratora 221, a iż się nie zgotował prosił sobie na dylację do dwu niedziel na prokuratora 233. Zawód płatnego zastępcy procesowego zwanego prokuratorem powstał na przełomie XV i XVI w. wraz z rozpowszechnieniem zastępstwa procesowego. Prokuratorzy byli zaprzysięgani i nie mogli pobierać nadmiernych honorariów³⁸.*

sukcesor (łac. *successor* 'następca') 'spadkobierca', np.: *w czym się niemała szkoda dzieje sukcesorom tej majątności 218^a.*

Powyższe przykłady pokazują, że omawiana tu kategoria leksykalno-semantyczna jest dość zróżnicowana. W zasadzie ten fakt nie dziwi, ponieważ, jak podaje A. Zajda, ilość i rodzaj osób w różny sposób związanych z przebiegiem procesu wzrasta wraz z rozpowszechnieniem prawa stanowionego i instytucjonalizacją procesu prawnego³⁹.

Wśród licznych nazw stron i osób występujących przed sądem poświadczonych w knyszyńskich księgach miejskich, można wyróżnić pewne warstwy chronologiczne: wyrazy stare, o rodowodzie jeszcze prasłowiańskim, np. *rękojmia, świadek, złodziej, powód, iściec*, nowsze, powstałe w okresie staropolskim, np. *jednacz, mężobójca, poręka, rzecznik, zachojca, złoczyńca*, wyrazy prawdopodobnie powstałe w XVI w. (nie poświadczone w *Słowniku staropolskim*), np. *osocznik, porucznik*.

Ponadto w tej kategorii występują także zapożyczenia, głównie szesnastowieczne z łaciny.

Nazwy uchwał i dokumentów sądowych

Początki istnienia dokumentu związane są ze wzrostem znaczenia prawa pisanego. Zawodna pamięć świadków – osób wiary publicznej,

³⁸ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 381.

³⁹ A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 97.

na której oparte było prawo zwyczajowe⁴⁰, nie mogła już być wystarczającym dowodem w sporze i od około połowy XIII w. coraz częstsze staje się pisane świadectwo prawne⁴¹. Dokument⁴² staje się zwykłym zjawiskiem postępowania w sprawie dopiero w wieku XVI⁴³.

księgi 'rejestr, spis, też zapiski', np.: *I to w księgi kazali wnieść 68, Jako to jest szerzej opisano w księgach 71v.*

list 'dokument prawny coś utwierdzający albo potwierdzający', np.: *który list albo cyrograf ja też tu przed urzędem okazuję 1, Oni na prośbę moją i żony mojej przyłożyli pieczęć k temu naszemu listu 70.*

pisanie 'dokument, list urzędowy', np.: *wyznawam tem moim pisanim 96, wyznawając niniejszym pisaniem 109v.*

pozew 'wezwanie do stawienia się w sądzie skierowane do pozwanego na wniosek powoda', np.: *i ostawili tego Jana prawego od tego pozwu wedle niestania roku 10, albo na pozew urzędowy 225.* W staropolszczyźnie i w szesnastym stuleciu występowały dwa rodzaje pozwów: pisemny i ustny. W stosunku do szlachty osiadłej stosowano pozew pisemny, natomiast szlachtę – gołotę pozywano pozvem ustnym. Na przykład, według statutu małopolskiego „*pozwu ustnego dokonywano przez pozwanie u wrót dworu, które woźny dotykał laską (suo solito baculo), a następnie wygłaszał pozew*”⁴⁴.

skazanie 'wyrok, decyzja podjęta w postępowaniu sądowym lub pojednawczym', np.: *A skazanie było temuż Andrzejowi ten dom jako najemny zdać 37v, wedlie skazania urzędowego a wedlie słów nieuczsciwych ten Piotr Philipczyk temu Jakubowi 66v, Ten Chwieczko te skazanie przyjął 93, A ten Wawrzyniec Gumowski uczynił pilność wedle postępu prawa i skazania i pomocne założył 102.*

skażń 'decyzja sądowa, wyrok', np.: *Gdy przyszedł dzień trzeci ten Jan i Wojciech uczynili skażni dosyć jako im prawo skazało 10v, gotowa była*

⁴⁰ *Dyplomatyka wieków średnich*, oprac. K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski, Warszawa 1972, s. 130, 291; K. Maleczyński, *Studia nad dokumentem polskim*, Wrocław 1971, s. 250.

⁴¹ B. Kürbis, *Pisarze i czytelnicy w Polsce XII i XIII w.*, w: *Polska dzielnicowa i zjednoczona*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972, s. 164.

⁴² Wyras *dokument* pojawia się dopiero pod koniec XVI w. i to zaledwie 6 razy, A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 142.

⁴³ A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 141.

⁴⁴ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. I, Warszawa 1973, s. 545; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 382.

prawa podnieść według skażniej 11v, Ten to Janek według skażniej urzędu pilnował przysięgi 17, komornik ziemstwa bielskiego pokładał opisanie ksiąg prawa skażni 71v.

świadomie 'świadectwo, poświadczenie na piśmie, potwierdzenie', np.: *I dla lepszego świadomia prosili o pieczęć miescką 63v, na to Marcinowa Rimkowicz świadomie dała 93.*

twardość 'pisemny dowód, dokument stwierdzający czyjeś uprawnienia, przywilej', np.: *iz nie czynił mi żadnego testamentu ani żadnej twardości mi nie opisał 2.*

wwiązanie 'dokument uprawnający do objęcia nieruchomości', np.: *dali wiazanie temu szlachetnemu Teofilowi Brzozowskiemu w dom Marcina Zielonego 71v.*

wypis 'odpis sprawy, dokumentu; wypis z ksiąg dla petenta', np.: *gdzie też miał i wypis około tego z ksiąg ziemskich nurskich 58v.*

wyroki 'wyrok', np.: *temu wyroku dosyć miewszy 71v, rozkazałem i na-lazłem to wyrokiem swym aby ta sprawa była z końca i z początku swego była wszczęta 95v.*

zapis 'notatka, wciągnięcie do ksiąg', np.: *Zapis darowania domu 26v, A jeśliby ten Matis na ten dom i na ten półwólk ziemie jakie zapisy albo cyrografy albo długie tedy je wszzydkim zastępuje bez żadnego nakładu 32v.*

zapisanie 'dokument, list urzędowy', np.: *Zapissanie przed tymże urzędem o przedanie domu 26.*

zeznanie 'dokument zawierający treść czyjegoś oświadczenia', np.: *Zeznanie Stanisława Bogdanika mieszczanina knissinskiego o dom i ogród 5, Zeznanie Stanisława Gorskiego o rzeczy zastawione 11.*

W tej kategorii poświadczone zostały także trzy skupienia, których podstawę stanowi rzeczownik *księga*:

księgi miejskie 'rejestr, spis, też zapiski sądu miejskiego', np.: *A dla lepszej wiary a świadomości dał sobie opisać w księgi miesczkie 20.*

księgi wójtowskie 'zapiski sądu, który funkcjonował pod przewodnictwem wójta', *iz on na roku tamtem wedlie obligacji swojej w księ-gach wójtowskich zapisanej jako się opisał złoty pol. 10... dać 217v.*

księgi ziemskie 'rejestr, spis, też zapiski sądu ziemskiego', np.: *i w księgi ziemskie opisał 22, gdzie też miał i wypis około tego z ksiąg ziemskich nurskich 58v.*

W omawianych tekstach jako nazwy uchwał i dokumentów sądowych wystąpiły również zapożyczenia, głównie łacińskie:

akt (łac. *actus*) 'dokument', np.: *Poczynają się Akta albo sprawy sądów Miasta Knissinskiego 16, za dług osądzony za chłopca wedlie akta 5 kop gr. pol. z części swojej zapłacił 96.* D. Moszyńska podaje, że *akt* najczęściej występował w znaczeniu prawniczym 'dokument, protokół, zarządzenie urzędowe' i w tym też znaczeniu używany był wyłącznie w liczbie mnogiej⁴⁵. W podlaskich dokumentach w powyższym znaczeniu *akt* występuje zarówno w liczbie pojedynczej, jak i mnogiej.

cyrograf (łac. *chirographum* 'rękopis, zapis') 'zobowiązanie na piśmie, kwit', np.: *Na który dług mam i okazuję cyrograf tego Matisa 1, Gdzie też i cyrograw tu przed urzędem okazał 18.*

dekret (łac. *decretum* 'wyrok, zarządzenie'), np.: *Stanisław dektetu nie przyjmował 219, Stanisław nie przyjmując dekretu apelował sobie do wyższego prawa 220v, Kwasikotowa będąc gotową przysiąc wedlie dekretu wyżej opisanego 221, a Ursulia będąc pilna dekretu dała to do ksiąg zapisać 224v.* W szesnastym wieku wyrok najpierw spisywano na podstawie wyniku głosowania i wciągano do księgi zwanej sentencjonarzem, po czym podpisywano go i ogłaszano stronom. Następnie pisarz sądowy korzystając z zapiski w sentencjonarzu, a także uwzględniając wskazówki sędziów oraz złożone przez strony tzw. kontrowersje, sporządzał dekret, czyli pełny tekst wyroku. Na koniec wpisywał go do księgi dekretów⁴⁶.

kwit 'poświadczenie pisemne odbioru długu', np.: *A tak ja wziął ty pieniądze które było jemu położono za dom w skrzynce miesckej na co dawam kwit pot swoją pieczęcią 70.* Zdaniem D. Moszyńskiej, *kwit* jest zapożyczonym z łaciny imiesłowem (łac. *quietus* 'spokojny, wolny od zobowiązań') zsubstantywowanym jako rzeczownik r. męskiego⁴⁷. Natomiast M. Skibicki nie wyklucza, że forma ta może być pożyczką niemieckiego *compositum kwitbryf* z opuszczonym drugim członem.

⁴⁵ D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 84.

⁴⁶ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 394.

⁴⁷ D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń łacińskich...*, s. 34.

Wysuwa on takie przypuszczenie na podstawie faktu, że forma *kwitbryf* poświadczona jest w języku polskim już w XV w., czyli wcześniej niż *kwit*⁴⁸.

kwitacja (łac. *quietatio* 'uspokojenie') 'pokwitowanie', np.: *na co cyrograf pokazaował i quitatią z pięciu zł. wziętych* 219v.

munimentum (łac. *munimentum* 'szaniec, osłona, opieka') 'dokument prawny, akt urzędowy', np.: *ma położyć munimenta na przeciwko panu Jakubowi Czechowi o uwłaszczenie rzeczy* 113v, *a Szczęsny Prusik urzędowe munimenta na dom który ma od Łukasza Krzyszewskiego pokazać* 218a.

statut (łac. *statutum* 'postanowienie') 'zbiór prawa stanowionego, ustawa, przepis prawny', np.: *Urząd wysłuchawszy tego Wawrzyńca zeznanie wedle stanu kapłańskiego i opisaniu statutu za rany przykazał mu... 79v, aby wedle statutu była tę jej sromotę nagrodziła* 81v, *i winą 14 grzywien w statucie opisaną* 221v.

testament (łac. *testamentum*) 'akt zawierający ostatnią wolę człowieka na wypadek śmierci', np.: *jeno się testamentem bronię ojcowskim i macierzyńskim i pokładał testament przed urzędem 7, jeśliby miała testament tego nieboszczyka męża swego po śmierci jego 2 bronił się testamentem nieboszcika Stanisława* 220.

uniwersał (łac. *universalis* 'powszechny, różnorodny') 'od XV w. akt prawny króla regulujący sprawę gospodarcze, wyznaniowe i wojskowe', np.: *rozkazujemy (...) aby ten universal nas wszędzie w miasteczkach i państwach naszych publikować obwołać i do wiadomości wsiech przywieść* 222v.

W podlaskich księgach występuje dwadzieścia sześć nazw uchwał i dokumentów sądowych. Pole to było bardzo rozbudowane już w staropolszczyźnie (97 nazw), co według A. Zajdy świadczy o rozwiniętej pracy kancelaryjnej⁴⁹. Wśród nazw dokumentów wynotowanych z knyszyńskich rękopisów występuje najwięcej zapożyczeń w porównaniu do innych nazw terminologii prawniczej. Podobny stan odnotował A. Zajda w tekstach staropolskich⁵⁰.

⁴⁸ M. Skibicki, *Z badań interferencji języka niemieckiego na język polski*, Polonica V, 1979, s. 176, zob. też P. Smoczyński, *Sposoby przemówienia przez język polski kompositów niemieckich*, RKJ WTN VI, 1966, s. 39–46.

⁴⁹ A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 161.

⁵⁰ Tamże, s. 161.

Nazwy kar i opłat sądowych

Od końca XV w. w prawie ziemskim można obserwować zaostreżenie represji karnej. Wiązało się to z przejściem przez prawo ziemskie funkcjonującej w europejskim prawie karnym zasady odstraszenia, a objawiało w rozpowszechnieniu kary śmierci i kar okaleczających. Wtedy też ustala się podział na kary kryminalne (np. kara śmierci, kary mutilacyjne, czyli okaleczające, infamia) i kary półkryminalne, inaczej cywilne (np. grzywna, kara wieży górnej i dolnej). Natomiast szesnastowieczne prawo sądowe miast polskich było zróżnicowane. Zależało ono od systemu prawnego, na jakim dane miasto lokowano, a w miastach prywatnych – od woli właściciela, który narzucał miastu różnego rodzaju akty normatywne⁵¹.

A. Zajda z tekstów staropolskich wynotował aż 103 nazwy kar i opłat sądowych. Z jego badań wynika także, że do szesnastego stulecia przetrwał niewielki ich procent. Na podstawie materiałów filologicznych i zbiorów słownictwa XVI w. A. Zajda potwierdził istnienie zaledwie 24 nazw staropolskich⁵². W knyszyńskich księgach występują dwadzieścia cztery nazwy kar i opłat sądowych, w tym dziewięć skupień i dwa zapożyczenia.

ciemnica 'więzienie', np.: *i kazali go osadzić do ciemnice* 94v. W staropolszczyźnie i chyba też w wieku XVI *ciemnica* była lochem w wieży, w którym przebywał skazany odbywający karę więzienia. Ten rodzaj kary stosowano w owych czasach niechętnie, ponieważ koszty utrzymania więźnia i jego pilnowania obciążały księcia lub urzędnika⁵³. Zdaniem A. Zajdy, nazwa *ciemnica* „odzwierciedla charakter pierwotnego więzienia – było nim prawdopodobnie jakiegokolwiek pomieszczenie zamknięte, loch ziemny, obudowany drewnem i odpowiednio zabezpieczony”⁵⁴.

głowa 'odszkodowanie za zabójstwo, płacone krewnym zabitego lub kara za zabójstwo', np.: *uczynił dosyć (...) za głową niegdy będącego*

⁵¹ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 328, 338, 344.

⁵² A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 198–199.

⁵³ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 330; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 360.

⁵⁴ A. Zajda, *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego...*, s. 91.

niegosczyka Stanisława Zaręby Kopeka 59, A natenczas byli jednacze za tę głowę ojca naszego nieboszcika wyżej mienionego 59, iż jest był pomocnikiem mnie w zabiciu tego Kopeka o którego ja uczynił dość za głowę jego synowi jego 58v. Głowa, inaczej główszczyzna była rodzajem kary prywatnej i stanowiła sumę składaną za „głowę” rodzinie zabitego. W XVI w. panowała jeszcze średniowieczna zasada, że głowa jest wykupieniem się od kary śmierci. Jeżeli zabójca został ukarany śmiercią, wówczas nie należało takiego odszkodowania płacić⁵⁵.

grzywna ‘kara w wysokości jednej grzywny’, np.: *założył zakład pod grzywną winy 221.*

kaźń ‘więzienie’, np.: *kazali go osadzić do meskiej kaźni 3.*

kuna ‘dyby, okowy, kajdany’, np.: *siedzieć w kunie przez tydzień 221.* Kuna należała do grupy *kar na honorze*. Kuna była w szesnastowiecznym miejskim prawie karnym odmianą pręgierza, czyli były to „prawdopodobnie zakładane na szyję okowy żelazne umieszczone przy wejściu do ratusza, a także klatka żelazna, do której wsadzano skazańca na widok i pośmiewisko publiczne na czas od godziny do tygodnia za przestępstwa, o których informował napis umieszczony na klatce”⁵⁶.

nawiązka ‘odszkodowanie, kara pieniężna’, np.: *Nawiązki k temu przydał gr. 2 8, Prawo skazało nawiązkę żonie Gudosowej 84, a gdzie nie przejednasz tedy zapłacisz co jest wedlie prawa nawiązkę i przykładkę 219.* Nawiązka była karą prywatną. Płacono ją za zranienie, pobicie, okaleczenie. Jej wysokość była zróżnicowana, ponieważ zależała od stanowiska osoby zranionej⁵⁷.

pamiętne ‘opłata sądowa’, np.: *A Timosz pilnował godzinie z południa i dał pamiętne 6, I dał pamiętne 7, pamiętne zapłacono 68, i na to dał pamiętne 75v.*

pomocne ‘opłata na rzecz sądu’, np.: *A ten Wawrzyniec Gumowski uczynił pilność wedle postępu prawa i skazania i pomocne założył 102.*

przykład ‘jakaś opłata sądowa, czy też wydatki, kosztą’, np.: *i przykład mają jemu wrócić 104, tedy jemu ma oddać te 2 kopie temu Potapoczu okroma żadnego przykładu 105v.*

⁵⁵ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 333–334; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 342.

⁵⁶ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 361.

⁵⁷ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 334.

siedzenie prawdopodobnie 'kara więzienia', np.: *który by kolwiek na którego targnął się ręką albo nieuczciwy słowy, ten ma zapłacić winy na ratusz kop 3, a siedzenia 3 dni 38.*

twierdza 'ciężkie więzienie', np.: *skazali osadzić tego Janka do twierdzy 103.*

więzienie 'miejsce, w którym odbywa się karę pozbawienia wolności', np.: *rozkazał Matisa rudnika dać do więzienia dokąd się sprawi albo dowod dostateczniejszy będzie 230.* Początkowo więzienie służyło do przetrzymywania uwięzionych aż do chwili ich ukarania. Bardzo rzadko więzienie stosowano jako karę pozbawienia wolności na określony czas. W XVI w. ten rodzaj kary wymierzano za drobne przestępstwa, wyjątkowo za większe lub jako karę zastępczą, gdy skazany nie chciał lub nie mógł zapłacić kary pieniężnej⁵⁸.

wina 'kara, grzywna', np.: *że zaręczali pot winą kop 3 na ratusz 38.*

zapłata 'zapłalenie wynagrodzenie, odszkodowanie', np.: *i zupełną zapłatę wziął od niego 12v, Ten Szczepan jemu dosyć uczynił zapłaty przed urzędem 38, należy temu Matisowi Drohiczaninowi zapłaty z tego domu według ich litkupu 35.*

W podlaskich dokumentach zostały poświadczone także skupienia:

czternaście grzywien 'kara w wysokości czternastu grzywien', np.: *i winą 14 grzywien w statucie opisaną 221v.*

pańska wina || **wina radziecka** 'kara na rzecz rady miejskiej', np.: *zaliżyli zakład... pod pańską winą i wójtowią, bogmistrzowią i radziecką i pod beczką piwa 6, i winą 14 grzywien w statucie opisaną 221v || zaliżyli zakład... pod pańską winą i wójtowią, bogmistrzowią i radziecką i pod beczką piwa 6.*

śmierć ścięta 'kara śmierci przez ścięcie', np.: *był skazan na śmierć ściętą 23v.* W szesnastym wieku kara śmierci była karą zwykłą i szlachecką. Za karę nieszlachecką i hańbiącą uchodziła np. kara przez powieszenie⁵⁹.

⁵⁸ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 330; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 360.

⁵⁹ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 339.

wina burmistrzowa prawdopodobnie 'kara na rzecz burmistrza', np.: *zaliżyli panowie zakład między mienowanemi (...) pod kopą gr panu staroście i pod winą piwa wójtowia bogmistrzowia 5v, zaliżyli zakład... pod pańską winą i wójtowią, bogmistrzowią i radziecką i pod beczką piwa 6.*

wina dworna prawdopodobnie 'kara na rzecz dworu KJM w Kny-szynie', np.: *a to jest rzecz złoczyńska zapłacić winę nierówniajesli tego nie przestaniez czynić więcej bo czyn niezazłapan od winy dworniej 107.*

wina królewska 'kara na rzecz skarbu królewskiego', np.: *tedy ten ma zapłacić 10 kop pol. winy królewskiej 107v.*

wina wójtowa prawdopodobnie 'kara na rzecz wójta', np.: *zaliżyli panowie zakład między mienowanemi (...) pod kopą gr panu staroście i pod winą piwa wójtowia bogmistrzowia 5v, zaliżyli zakład... pod pańską winą i wójtowią, bogmistrzowią i radziecką i pod beczką piwa 6.*

wina zakładna 'kara pieniężna, płacona za niedotrzymanie warunków zakładu', np.: *założyli zakład z obu stron pod kopą gr która strona przewiotła na się tedy mają zapłacić kopę gr winy zakładnej 8.*

W omawianych tekstach jako nazwy kar i opłat sądowych występują także zapózyczenia:

wargielt (śrwniem. *wërgëlt*) 'opłata sądowa składana przez winowajcę jako rekompensata za popełniony czyn przestępczy lub jako odškodowanie za wyrządzoną szkodę', np.: *Urząd zrozumiawszy skazał za oszpecenie oblicza stronie obrażone połowicę wargieltu w prawie opisanego 225v.*

areszt (łac. *arrestum* 'rodzaj kary'), np.: *Piotr dubotołk uczynił urzędowy areszt 214v, aby onego z arestu wyzwolił 235v, a gdzieby też to za wolą widziało się przerzeczonemu Chwieczkowi areszt uczynić będzie wolno 230.*

W tej grupie nazw zwraca uwagę stosunkowo duża liczba skupień w porównaniu do innych nazw terminologii prawniczej występujących w podlaskich księgach. W owych skupieniach jako człon określany najczęściej występuje wyraz *wina*, natomiast człon określający, w postaci przymiotnika dzierżawczego, informuje komu należało zapłacić zasądzoną karę.

Ciekawą grupę nazw w tym polu stanowią nazwy tworzące pole *carcer*. A. Zajda podaje, że w wieku XVI funkcjonują przejęte ze staropolszczyzny takie nazwy, jak: *ciemnica, jęctwo, kaźń, kłoda, wieża*. Ponadto wchodzą w użycie nazwy nowe: *bylina, grzymka, izdebka, kabat*,

lisica, posłuszeństwo, sadzawka, straż, sztok, taras, twierdza, więzienie, zakrata. Centrum pola *carcer* stanowią w XVI w. *ciemnica, więzienie, wieża, rzadziej występują kaźń i siedzenie*⁶⁰.

Nazwy inne

W tej grupie znalazły się nazwy, które nie należą do żadnej z wyżej wymienionych kategorii semantycznych. Odnotowano tu trzydzieści sześć nazw, w tym jedno zapożyczenie z języka niemieckiego i jedenaście pożyczek łacińskich, głównie szesnastowiecznych.

bliskość 'prawo pierwszeństwa w dziedziczeniu (czasem szerzej: prawo dziedziczenia) na zasadzie pokrewieństwa lub powinowactwa', np.: *żądający prawa... o dom swój własny który jemu przypadł po bliskości temu Simanowi 37v, co i od tego targu otszew uczyniła Stanisławowi żona jego dla bliskości swej 50v.* Prawo bliskości lub bliższości gwarantowało uprawnionemu możliwość „wyłączenia od własności wszystkich osób posiadających dalsze, gorsze prawo. Z punktu widzenia właściciela było ono ograniczeniem swobody rozporządzania własnością nieruchomością” (odnosiło się ono tylko do dóbr dziedzicznych). Prawo to utrzymywało się jeszcze w wieku XVI, ale coraz bardziej traciło na znaczeniu⁶¹.

dawność 'przedawnienie', np.: *Jan zaś Malinowski z żoną swoją domawiał się iż to dawnością zaszło gdyż tego już używa przez kilkanaście lat 224v, do tego przydając iż dawność nie idzie gdy kto dzierży ani za prawem specu 224v.*

dowód 'środek służący do wykazania prawdziwości okoliczności istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy', np.: *Urząd pytał w sprawie tego Jana bojarzyna Malinowskiego jeśliby miał namowy jaki dowód tak jako na żłobie mieni 16v.*

lata 'prawem określony wiek pełnoletności', np.: *mają ta ista siostra młodsza chować aż do urosłych liat 13v, Stanąwszy oblicznie przed urzędem*

⁶⁰ A. Zajda, *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego...*, s. 94–96.

⁶¹ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 296; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 288.

miesckim knissinskim opatrzna Urszula Klimkowa i swem synem Franczem który jeszcze lat nie ma 54v, A te dziatki chowa ten Prus do lat swych 62v. W wiekach średnich ustala się jednolita dla całej Korony górna granica nieletności: 15 lat dla chłopców i 12 dla dziewcząt. „Po ukończeniu nieletności rozpoczynały się lata sprawne, które kończyły się w 24 roku życia, kiedy to uzyskiwano lata dojrzałe”⁶².

lice ‘niezbity dowód winy, przede wszystkim rzecz ukradziona znaleziona przy złodzieju; także zeznanie świadka’, np.: *nie mając żadnego lica przy nich naliezonego skazali temu Wojciechowi przysiąc za te sługi 10, ani żadnego lica nie było przy niej 11v, prosili urzędu aby to lice okazano beło które by tu przy tym więźniu jest 77.*

niestanie ‘niestawienie się w sądzie w wyznaczonym terminie’, np.: *Gdzie go urząd uczynił wolnego od tej przysięgi według niestania jego 17.*

obyczaj ‘zwyczaj, który swoją powszechnością nabrał mocy prawa’, np.: *i słuszniem dowodem i obyczajem sprawił przet urzędem 14, a tem obyczajem spuścił ten Mikołaj Bajka temu Stanisławowi tenże ogród 30v.*

odpór ‘odpowiedź na powództwo’, np.: *Pan wójt i z liawniki wyrozumiawszy żaliobię i odpór skazał... 3, Matis popielnik na to odpór dał 1, Ten Szymon na to odpór dał 7v, czyniąc odpór tej żalobie powiedział 70v.*

ojczyzna ‘spadek po ojcu, ojcowizna’, np.: *żaliował się na matkie swoja Waczkowie iżeby ona jego oddalalia od ojczyzny jego 5v.*

pokój || **upokój** ‘stan spokojnego, niekwestionowanego przez nikogo posiadania’, np. *I zastępuje ten Jakub Mikiczicz temu Wojciechowi Jankowskiemu pokój od swoich krewnych i bliskich wiecznie i na wieki 29–29v || Prawo skazalio płacić i bratnia cziąstkie dla upokoju ich 13v.*

poręka ‘poręczenie, gwarancja, rękojemstwo’, np.: *Druga poręka po kowaliu Białemu 87v.*

poruka ‘poręczenie’, np.: *Szlachetny Teofil Brzozowski komornik ziemstwa bielskiego pokładał opisanie ksiąg prawa skażni... na przeciwko uczciwym mieszczanom Marcina Zielonego, Wojciecha Drasza w porucze niektórego podanego własnego Marcina cieśle tego szl. Teofila Brzozowskiego w 10 kopach liczby pol. 71v.*

⁶² Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 273–274.

przezysk 'rzecz lub pieniądze wygrane w sądzie', np.: *Ten szlachetny Jan wedle przezysku tej sumy na tej Szczepanowej wdowie kwituje ją za tę półczwartę bez półtoruniaście gr. ize jemu dosyć uczyniła 110, żądał powód aby strona pozwana była skazana w przezyskach swego prawa skodami na upad 218b, Urząd Olka w przezysku skazał 234. Przezyskiem lub zyskiem nazywano ogół zasądzonych roszczeń (roszczenia główne i dodatkowe) na rzecz powoda w wyroku ostatecznym⁶³.*

przysięga 'uroczyste oświadczenie prawdziwości wyznawanego twierdzenia, środek dowodowy w postępowaniu sądowym', np.: *Pan wójt i z liawniki skazali iż nie przyjdzie przysięgi jeno losy miotał 3, skazali przysięgę na przyszły poniedziałek 18v. Przysięga w dawnym prawie polskim stanowiła samodzielny środek dowodowy⁶⁴. Jednakże Łukasz Górnicki był przeciwny uznawaniu przysięgi za wystarczający dowód winy lub niewinności, z uwagi na to, iż w XVI w. krzywo-przysięstwo było zjawiskiem nagminnym, traktowanym przez niektórych jako źródło dochodu, np. „Gdy – prawi [woźny] zeznam sprawiedliwie, tylko mi grosz dadzą, a gdy nieprawdę zeznam, dadzą mi kopę” Rozmowa 396⁶⁵.*

rękojemstwo 'gwarancja, poręczenie, zapewnienie', np.: *ja już wyzwalam z rękojemstwa Iwana Grodnianina 217v, Urząd skazał aby Sokołowski osiadłość albo rękojemstwo dał po sobie 220, którego puścił bez rękojemstwa 226v.*

rękojmia 'poręczenie, gwarancja', np.: *Rękojmia tych którzy siedzieli dla tych ran 87v.*

rzecz 'sprawa, przedmiot prośby, skargi, sporu sądowego', np.: *po-tem panowie urząd wyrozumiawszy postępek rzeczy słusznej i k temu zeznanie... 101v, Prawo rzecz słuszną uznawszy w tem należy temu Matisowi... 35.*

wwiązanie 'wejście lub wprowadzenie kogoś w posiadanie nieruchomości', np.: *Ten Siman prosił urzędu aby mu dano z urzędu ławniki ku wwiezowaniu tego domu 2v, dopuścił jemu dobrowolne wwiązanie 69, dali wwiązanie temu szlachetnemu Teofilowi Brzozowskiemu w dom*

⁶³ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 394.

⁶⁴ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, s. 350.

⁶⁵ R. Sinielnikoff, *Kształtowanie się polskiej terminologii prawnej...*, s. 106.

Marcina Zielonego 71v, i przydał urząd na wwiązanie w dom Jana Costra... 223v.

zakład 'forma rekompensaty (pieniężnej, innej), świadczonej przez dłużnika na wypadek niewywiązania się z umowy', np.: *zaliżyli panowie zakład między mienowanemi (...) pod kopą gr panu starości i pod winą piwa wójtowi bogmistrzowi 5v, założył zakład pod grzywną winy 221, założyli zakład z obu stron pod kopą gr. któraby strona przewiotła na się tedy mają zapłacić tę kopę gr. winy zaklatnej 8, wstępu do tego placu i domu mieć nie będziem pod zakładem na urząd Dwora Knyssinskiego 69v.*

zaprza 'zaparcie, zaprzeczenie', np.: *strona pozwania zaraz się jęli zaprzy 111v.*

zastawa 'suma pożyczona, gwarantowana przez zastawienie rzeczy, przedmiotu, nieruchomości lub ruchomości', np. *który mork ziemie miał ten Matis w ziastawie we 2 kopach gr u Szymona frankowicza 4v, która zastawa i obligacja we wszytkich klauzulach i kondycjach swych potwierdzona i umocniona 227v.*

zwyczaj p. **obyczaj**, np.: *Potem przez wójta i ławniki przerzeczone wedlie zwyczaju prawa majdeburskiego zdany i powołany i podan jest w ręce nieprzyjacieliom jego dotąd póki ku swemu prawu nie przyjdzie 217.*

żałoba 'skarga', np.: *Pan wójt i z liawniki wyrozumiawszy żaliobie i odpór skazał 3, jeśliby miał namowy jaki dowód tak jako na żalobie mieni 16v, żałoba Francza Mielkowicza na Matisa Drohiczanina 55v, Żałoba Krupinej Małgorzaty na Jana Nakropistego 70v, uczyniła żałobę na Paśka 221. Z. Kurzowa traktuje wyraz ten jako archaizm semantyczny utrzymywany w niektórych polskich gwarach oraz w polszczyźnie północnokresowej⁶⁶.*

W omawianych księgach występują także zapożyczenia, które można zaliczyć do nazw „innych”:

litkup (śrwniem. *Litkouf*) 'dobicie targu, zapicie kupna, targu', np.: *Gdzie ja mam zeznanie litkup dobre ludzie 3v, Macie litkup na to albo ludzie przy kiem to się dziejało 7, należy temu Matisowi Drohiczaninowi zapłaty z tego domu według ich litkupu 35, i na to zadał 5 kop przy litkupie 50v. A. Karszniewicz-Mazur podaje, że jest to wyraz staropolski sprzed XVI w., rozpowszechniony w dialektach małopolsko-mazo-*

⁶⁶ Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993, s. 457.

wieckich w znaczeniu ‘mercipotus, napój gorący pity przy zawieraniu kupna’⁶⁷.

allegacja (łac. *allegatio* ‘pośrednictwo, opodatkowanie’) ‘powołanie się na coś, przytoczenie na dowód, przypomnienie’, np.: *Urząd wyrozumiawszy allegatie i odpór z obudwu stron* 234v.

apelacja (łac. *appellatio* ‘odwołanie się’) ‘odwołanie się do sądu wyższej instancji’, np.: *ona sobie apellatią wzięła do mię* 95, *jako był rok złożon po apelati* 229. Instytucja apelacji pojawiła się w procesie ziemskim prawdopodobnie pod wpływem prawa kanonicznego, a ostatecznie ukształtowała się w wieku XVI. Na Mazowszu znana była już w XV w., od roku 1516 stosowana na Podlasiu, usankcjonowana została przez *Formula processus* najpierw w Małopolsce, a potem w całej Koronie⁶⁸.

dylacja (łac. *dilatatio* ‘odroczenie’) ‘odroczenie, zwłoka’, np.: *mąż i opiekun od żony swojej prosił na dylatią prawa za 2 niedzieli* 220, *niech ukaże Lienart Sokołowski albo żona jego jaką osiadłość tu w Knyszynie tedy mu dylatia pójdzie* 220, *strona powtóre dylati żądała* 220, *a potem dalsza dilatia nie pójdzie* 230v. Odroczenia terminów, zwane dylacjami lub odkładami, znane od dawna, w XVI w. uległy systematyzacji – dokonano podziału na dylacje zwyczajne i nadzwyczajne⁶⁹.

egzekucja (łac. *executio* ‘wykonanie, spełnienie, prawne dochodzenie czegoś’), np.: *na co z urzędu przydan był ławnik przysiężny Stanisław Jabłonowski ku egzekucyje czynieniu za rany i za przyklatki* 227.

ekscepcja (łac. *exceptio* ‘wyjątek, warunek, zarzut’) ‘odwołanie’, np.: *Którą pilność Paweł Wosgint dał sobie do ksiąg zapisać dlatego aby się jaką exceptią prawa ten Gincza nie wymawiał* 227.

intromisja (łac. *intromissio* ‘wnikanie, sądowe wprowadzenie w posiadanie nieruchomości’), np.: *jako tu mam intromisję w rzeczy w księgach zapisane* 215v, *miął zeznanie i intromisią urzędową czynić* 219v, *Intromisia z urzędu przez ławniki zesłane... podana* 225, *przed urząd dopuścili dobrowolnej intromisij w przerzeczone włóki* 227v.

⁶⁷ A. Karszniewicz-Mazur, *Zapóżycczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie*, Wrocław 1988, s. 82.

⁶⁸ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa...*, s. 396.

⁶⁹ Tamże, s. 385.

jurament (łac. *iuramentum* 'przysięga'), np.: *ani odwiódl się juramentem* 221v.

klauzula (łac. *clausula* 'zakończenie') 'warunek, zastrzeżenie', np.: *która zastawa i obligatia we wszystkich clauzulach i conditiach swych potwierdzona i umocniona* 227v.

obligacja (łac. *obligatio* 'poręka') 'zobowiązanie, obowiązek', np.: *i do ksiąg pod tąz obligatią przypisać pozwołiła* 216, *on na roku tamtem wedlie obligatii swojej w księgach wójtowskich zapisanej...* 217v, *tedy wedlie obligatii ich sprawować się* 218b, *pod takąz obligatią rozjęli sobie rok* 230v.

plenipotencja (śr. łac. *plenipotencia* 'upoważnienie, pełnomocnictwo'), np.: *ja zapłacił ten dług panu Szujzskiemu któremu pan Wapilski dał na mnie plenipotencia* 1.

protestacja (łac. *protestatio* 'sprzeciw, opór') 'oświadczenie sądowe skierowane przeciw czemu, protest, sprzeciw', np.: *Matis Andrich czynił protestatią na pomocniki swoje* 217v, *Protestatia Wojciecha mielnika* 221.

Niektóre nazwy należące do tej kategorii są wyrazami synonimicznymi, np. *obyczaj – zwyczaj, poręka – poruka – rękajemstwo – rękojmia, pokój – upokój, przysięga – jurament*. Według A. Zajdy, tego typu leksemy tworzą mikropola, których rozwój zdeterminowany jest czynnikami pozajęzykowymi (np. wychodzeniem z użycia pewnych instytucji prawnych) oraz czynnikami konkurencji semantycznej⁷⁰.

Zgromadzony, sklasyfikowany i omówiony w niniejszym artykule materiał upoważnia do sformułowania kilku ogólnych spostrzeżeń i wniosków dotyczących terminologii prawniczej w podlaskich dokumentach urzędowych z drugiej połowy XVI w. Przede wszystkim należy stwierdzić, iż knyszyńscy pisarze używają w zasadzie terminów prawniczych będących w użyciu w XVI w. w całej Polsce. Ponadto w omawianych tekstach nielicznie zostały poświadczone germanizmy. Głównie są to stare zapożyczenia, odziedziczone po polszczyźnie średniowiecznej. W podlaskich tekstach dość licznie występują pożyczki z języka łacińskiego, przeważnie nowe, szesnastowieczne. Trzeba jednakże przyznać, że pisarze knyszyńscy nie nadużywają terminów łacińskich, wprowadzanych przecież nagminnie w XVI w.

⁷⁰ A. Zajda, *Staropolska terminologia...*, s. 210.

do pism prawniczych. I. Szczepankowska podaje, iż używanie łacynizmów i cytatów w prawodawstwie ma swoje uzasadnienie. Łacina jako jedyny przez wiele wieków język piśmiennictwa oficjalnego odegrała dużą rolę we wzbogacaniu słownictwa różnych dziedzin wiedzy. Ponadto przenikanie łacińskiej terminologii prawnej do ustawodawstwa polskiego uzasadnione było przejmowaniem instytucji prawa rzymsko-kanonicznego (wraz z nazwami). „Nie bez znaczenia dla upowszechnienia się w prawodawstwie i języku prawniczym terminów łacińskich, często kosztem nazw rodzimych o prasłowiańskim rodowodzie, było również to, że nazwy obce wykazywały większy stopień »terminologiczności« niż ich ewentualnie istniejące odpowiedniki rodzime, które wykazywały większą podatność na niepożądane – z punktu widzenia ustawodawcy – modyfikacje znaczeniowe, »nasiąkanie« dodatkowymi konotacjami pod wpływem kontekstu i związków z wyrazami pokrewnymi”⁷¹. Ponadto A. Zajda zauważa, iż inwazja pożyczek łacińskich w XVI w. jest najważniejszym czynnikiem sprawczym, kształtującym odtąd „oblicze polskiej terminologii prawniczej przez cały okres średniopolski i wyciskający na niej swoje piętno aż do dziś”⁷².

Warto podkreślić, że obok nowych szesnastowiecznych terminów prawniczych w podlaskich dokumentach występują także wyrazy staropolskie (zarówno rodzime, jak też zapożyczone), a nawet prasłowiańskie. Jednakże badane teksty nie wyróżniają się pod tym względem na tle ogólnopolskim, ponieważ podobne terminy występowały również w innych szesnastowiecznych, a nawet siedemnastowiecznych tekstach prawniczych.

Na koniec chciałabym zwrócić uwagę na to, iż zgromadzone tu słownictwo jest świadectwem małego, ale jakże ważnego wycinka życia społecznego, regulującego stosunki między członkami podlaskiej społeczności. Dzięki temu możemy się zorientować, jak działało ówczesne prawo na Podlasiu, jak zorganizowane było sądownictwo, a nawet jakie przestępstwa popełniano najczęściej i jakie kary za nie wymierzano.

⁷¹ I. Szczepankowska, *Studia nad polszczyzną...*, s. 17.

⁷² A. Zajda, *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego...*, s. 8.

**LEGAL TERMINOLOGY IN THE PODLASIE OFFICIAL DOCUMENTS
OF THE SECOND PART OF THE XVITH CENTURY****Summary**

This article attempts to characterize legal terminology in the Podlasie official documents of the second part of the XVIth century. It follows from the research that Knyszyn writers used legal terms that were in use in the XVIth century Poland. The Podlasie documents include native names deriving from a pre-Slavonic (e.g. *law*, *plaintiff*, *warranty*) and Old Polish (for example: *jednacz* [mediator], *poręka* [warrantor], *rzecznik* [advocate]) language, as well as the names which appeared in the Polish language of the XVIth century (e.g. *kuna* [tether, handcuff], *porucznik* [commissioner], *poruka* [warranty]). In the Knyszyn city records there are also foreign terms: German (e.g. *burmistrz* [mayor], *wargielt* [compensation], *wójt* [village administrator]) and Latin (e.g. *apelacja* [appeal], *instancja* [instance], *plenipotencja* [proxy]).